

Німенко Н.А.

ДОСЛІДЖЕННЯ М.О.МАКАРЕНКА НА ПРИЛУЧЧИНІ (1926 р.)

Серед плеяди відомих діячів “українського Відродження” 20-х рр. ХХ ст. особливе місце належить нашому земляку, видатному вченому-енциклопедисту М.О.Макаренку. В останні десятиліття з’явилося багато публікацій, присвячених дослідженню невідомих сторінок життя та діяльності цієї непересічної постаті¹.

Коло його наукових інтересів охоплює археологічні дослідження роменської, волинцевської (обидві відкриті ним), трипільської, скіфської культур, пам’яток неоліту та княжих часів, різноманітні мистецтвознавчі студії архітектурних споруд часів Київської Русі та козацтва. Крім цього, він все життя опікувався проблемами охорони пам’яток старовини і мистецтва, одним з аспектів якої вважав створення відповідних установ, зокрема музеїв.

І все ж залишається ще чимало “білих плям” як в біографії, так і в науковому доробку вченого, адже з кінця 20-х років його діяльність привертала особливу увагу партійних та державних органів, а в 1938 р. його життя, як “ворога народу”, обірвалося в сталінських таборах.

Тож не дивно, що протягом багатьох років ім’я М.О.Макаренка залишалось майже невідомим широкому загалу, хоча в науковій літературі інколи можна було зустріти пряме чи опосередковане посилання на його роботи².

Особистий архів вченого, як і численні свідчення його наукової діяльності, “уважно вивчалися” представниками органів НКВС, внаслідок чого переважна більшість документів була знищена, інші - розпорошені. Тож нині є актуальними виявлення та публікація матеріалів, що проливають світло на досі невідомі аспекти діяльності М.О.Макаренка.

Мета нашого дослідження - визначити основні напрямки діяльності вченого в Прилуцькій окрузі.

Як відомо, у 20-ті рр. неодноразово змінювалися адміністративні кордони губерній, округ тощо. Тому не дивно, що у фондах Державного архіву Сумської області (далі - ДАСО) зберігаються численні документи з історії Прилуцької округи.

Серед них - і матеріали, що характеризують відносини між пам’яткоохоронними структурами Роменського та Прилуцького повітів.

Роменський окружний музей (за першою назвою - Роменський народний музей мистецтва, науки й промисловості) був створений у 1920 р. на основі матеріалів, зібраних Товариством захисту пам’яток старовини і мистецтва, що діяло в Ромнах з 1919 р. під керівництвом М.М.Семенчика. Він же і очолював музей, до роботи в якому були залучені всі, хто цікавився історією свого краю, намагався зберегти його археологічні, архітектурні та мистецькі скарби. Тож робота по створенню перших експозицій проводилася за участю художників, інженерів, вчителів міста та повіту³.

Велику допомогу в цьому надавав і вже відомий на той час вчений, професор, дійсний член Всеукраїнського Археологічного комітету (далі - ВУАК) Всеукраїнської Академії наук (далі - ВУАН) М.О.Макаренко, який досліджував археологічні пам’ятки Роменщини ще у юнацькі роки, а потім і протягом всього життя. Він сприяв створенню не тільки археологічного відділу, а й мистецького, залучаючи до цього відомих художників, а також дарував книги для наукової бібліотеки⁴. Тож з перших років свого існування Роменський музей став справжнім центром наукового життя краю.

На відміну від Роменської, Прилуцька округа ще довгий час залишалася без відповідних структур, які б взяли на себе обов’язки по збереженню історичної спадщини. Тож частину цих обов’язків перебрав на себе Роменський музей, про що свідчать численні документи ДАСО. Його співробітники неодноразово досліджували старовинні поміщицькі маєтки.

Так, протягом 1923-1924 рр. вони звертали увагу ВУАН, Центрального пролетарського музею Полтави, Окружного парткому на руйнування будинку Скоропадського в Тростянці⁵. Після чергової поїздки по Прилуцькій окрузі М.М.Семенчик писав про те, що є “...багато великих, стародавніх маєтків, в яких ще залишилося чимало речей художньої вартості, які псуються як від часу, так і від відношення. В Прилуцькій окрузі немає ніякої організації, яка б відала справою охорони пам’яток старовини, мистецтва та природи”. І далі він просив офіційного дозволу направити повноважних представників Роменського музею для дослідження цих об’єктів⁶. Ймовірно, такий дозвіл було отримано, оскільки згодом до Харківської краєвої інспектури по охороні

пам'яток матеріальної культури та природи було надіслано список пам'яток, які необхідно було взяти під охорону, обстеження Сокиринців та Тростянця тощо⁷.

Але у 1926 р. новостворений Прилуцький окружний музей, недовлячись на край скрутне матеріальне становище, перебрав на себе майже всі повноваження стосовно пам'яткоохоронної діяльності. Цікаво, що допомагав формуванню перших мистецьких і археологічних колекцій знову-таки професор М.О.Макаренко.

Влітку 1926 р. за дорученням ВУАКу на кошти Прилуцького Окрвиконкому М.О.Макаренко досліджував археологічні пам'ятки краю⁸. Збереглося кілька начерків М.О.Макаренка про результати робіт, з яких видно, що до 1926 р. Прилуцький та сусідні повіти, які входили до складу Прилуцької округи, не досліджувалися, через що складалося враження, що вони “занадто бідні археологічними пам'ятками”⁹. Насправді були “здобуті відомості першорядної ваги”¹⁰: розкопки в с.Гурбинці виявили могильники “типа полів похоронних урн” II-V ст.; біля Прилук - велику кількість курганів “скито-сарматської доби, про які до цього часу на території Прилукичини в археологічній літературі не чути було”; с.Ольшани - городище і могильник; с.Калюжинець, між сс.Городня та Іваниця - кургани. Крім цього, було знайдено та описано три кам'яні баби та “земляну будову, що зветься “мечеть” біля с.Тростянець.

Особливо цікавим виявився “могильник без яких будь-яких ознак”, відкритий місцевими мешканцями при добуванні глини. Він мав шість могильних ям різної форми та розміру. “Два похорони на невеликій глибині мали кістяка, що лише частково зберігся, дві ями з різними річками, але без кістяків, пята яма зберігала різні кістки тварин, без людських кісток, і шоста яма - людські речі. В одній з ям знайдено зверху спалені кістки, що складено їх було в маленькому горщиккові, а поруч з ним поставлено було шість різних посудин і кістяний гребінець. У двох ямах знайдено щит черепахи”. В ямах також збереглося багато посуду, що “різвився один від одного дуже і формою, і технікою обробки, і самою масою”¹¹.

М.О.Макаренко, як завжди дуже обережний у визначенні хронологічних меж пам'яток, припустив, що могильник відноситься до IV-VI ст. Археологічні дослідження 1926 р. були настільки вдалим, що вчений розробив план робіт на наступний рік, за яким необхідно було просуватися “в напрямку на Срібне, де описано городище; на Безбахівку, де відкрито групу могил...”.

Серед матеріалів НА ІА НАНУ зустрічаються листи подяки, що надсилав ВУАК представникам місцевих органів влади за сприяння у проведенні археологічних дослідів. Вивчаючи документи на запропоновану тему, нам вдалося знайти не тільки оригінали таких листів, надруковані на фірмових бланках, на ім'я секретаря П.М.Льодіна та голови Прилуцького Окрвиконкому Я.Я.Касьяна, а й чернетки. Всі вони написані рукою М.О.Макаренка, мають численні виправлення, що свідчить про серйозне, зважене ставлення до вирішення як наукових, так і суто людських проблем.

Так, у листі на ім'я П.М.Льодіна висловлюється подяка за допомогу М.О.Макаренку “виконати положені на нього завдання по археологічним дослідом в межах Прилуцької округи, в наслідок чого було досліджено рідкий тип могильника на Лівобережжі і зроблено ряд спостережень надзвичайної ваги”¹².

До Секретаря Прилуцького Окрвиконкому
Мавна Мартинковича Льодіна.

Всеукраїнський Археологічний Комітет
Кеур ~~визначив~~ ^{визначив} ~~ваше~~ ^{ваше} ~~завдання~~ ^{завдання} ~~за~~ ^{за} ~~визначення~~ ^{визначення} ~~вашої~~ ^{вашої} ~~допомоги~~ ^{допомоги} ~~у~~ ^у ~~вирішенні~~ ^{вирішенні} ~~вашого~~ ^{вашого} ~~завдання~~ ^{завдання} ~~по~~ ^{по} ~~дослідженню~~ ^{дослідженню} ~~археологічних~~ ^{археологічних} ~~дослідів~~ ^{дослідів} ~~в~~ ^в ~~межах~~ ^{межах} ~~Прилуцької~~ ^{Прилуцької} ~~округи~~ ^{округи}, ~~в~~ ^в ~~наслідок~~ ^{наслідок} ~~чого~~ ^{чого} ~~було~~ ^{було} ~~досліджено~~ ^{досліджено} ~~рідкий~~ ^{рідкий} ~~тип~~ ^{тип} ~~могильника~~ ^{могильника} ~~на~~ ^{на} ~~Лівобережжі~~ ^{Лівобережжі} ~~і~~ ^і ~~зроблено~~ ^{зроблено} ~~ряд~~ ^{ряд} ~~спостережень~~ ^{спостережень} ~~надзвичайної~~ ^{надзвичайної} ~~ваги~~ ^{ваги}

Коширегом М.О.Макаренка /визначення ~~на~~ ^{на} ~~вашої~~ ^{вашої} ~~допомоги~~ ^{допомоги} ~~у~~ ^у ~~вирішенні~~ ^{вирішенні} ~~вашого~~ ^{вашого} ~~завдання~~ ^{завдання} ~~по~~ ^{по} ~~дослідженню~~ ^{дослідженню} ~~археологічних~~ ^{археологічних} ~~дослідів~~ ^{дослідів} ~~в~~ ^в ~~межах~~ ^{межах} ~~Прилуцької~~ ^{Прилуцької} ~~округи~~ ^{округи}, ~~в~~ ^в ~~наслідок~~ ^{наслідок} ~~чого~~ ^{чого} ~~було~~ ^{було} ~~досліджено~~ ^{досліджено} ~~рідкий~~ ^{рідкий} ~~тип~~ ^{тип} ~~могильника~~ ^{могильника} ~~на~~ ^{на} ~~Лівобережжі~~ ^{Лівобережжі} ~~і~~ ^і ~~зроблено~~ ^{зроблено} ~~ряд~~ ^{ряд} ~~спостережень~~ ^{спостережень} ~~надзвичайної~~ ^{надзвичайної} ~~ваги~~ ^{ваги}

Гр. М.О.Макаренко
Гр. П.М.Льодін
Гр. Я.Я.Касьян

Чернетка листа, підготовленого М.О.Макаренком. 1926 р.
Публікується вперше

Тоді ж у листі на ім'я Я.Я.Касьяна зазначалося, що *“Комітет має надію використати спостереження Проф.М.О.Макаренка і повести досліді Прилуцької округи в більш широких масштабах, що їх вимагають надзвичайно цінні пам'ятники минулого Прилукини”*.

*Всеукраїнський Археологічний Комітет при Українській Академії наук сподівається, що в дальнішому Ви невідмовите в своїй культурній допомозі”*¹³.

Про прагнення як М.О.Макаренка, так і ВУАКу продовжити дослідження Прилукини свідчать і інші документи, в яких не тільки більш детально розробляється план робіт на літо 1927 р., а й складається приблизний кошторис витрат, які ляжуть на місцевий Окрвиконком¹⁴.

Згідно з існуючим законодавством всі речі, знайдені під час розкопок, повинні здаватися до місцевого музею. Тож цінні знахідки, виявлені М.О.Макаренком під час лише одного польового сезону, лягли в основу першої археологічної колекції молодого закладу.

Про роль музеїв як наукових, пам'яткоохоронних та освітніх установ вчений писав та висловлювався неодноразово. Так, звертаючись до голови виконавчої влади, М.О.Макаренко писав, що має надію, *“що Прилуцький Окрвиконком, дбаючи про місцевий окружний музей не забуде і ту науково-практичну справу вивчення глибокого минулого своєї країни, що сприяє повноті нашого уявлення про край і стане за велику вклатку в наукову скарбницю України, - саме археологічні досліді хочаб невеликої частини міст великої кількості пам'яток, які має Прилукини”*¹⁵. Це вже не тільки наукова, а й громадянська позиція.

Починаючи з 1919 р. було прийнято низку постанов, що повинні були забезпечити на державному рівні збереження унікальних пам'яток духовної та матеріальної культури. Серед них окреме місце займали розпорядження стосовно поміщицьких будинків та приватних колекцій. Так, на основі колекції Ламсдорф-Галагана було створено Сокиринський музей на Прилукині. Але силами сільської громади підтримувати його в належному стані та навіть зберігати від грабіжів було дуже складно. Тому у 1926 р. було прийнято рішення про перевезення цієї колекції до Прилуцького окружного музею. Оскільки в цей час тут працював М.О.Макаренко, який мав не лише археологічну, а й художню освіту, неодноразово брав участь у формуванні музейних колекцій

(робота в Ермітажі, Музеї Допетровського мистецтва та побуту (С.-Петербург), директором Музею Мистецтв ім.Б. та В.Ханенків у Києві і т.д.), саме йому ВУАК доручає *“ознайомитися з складом колекції і допомогти місцевим робітникам в справі визначення й опису експонатів”*, а також просить Окрвиконком *“подати в цій справі проф.Макаренкові всякову підтримку й полегшити його працю”*¹⁶.

Таким чином, М.О.Макаренко бере безпосередню участь у формуванні майже всіх перших колекцій Прилуцького музею.

Результати роботи дослідника в цій округі знайшли відображення в звітах, публікаціях, посиланнях, фотознімках¹⁷.

Тож, коротке перебування М.О.Макаренка на Прилукині мало великий науковий резонанс. Завдяки його дослідженням було відкрито низку унікальних археологічних пам'яток різних культур, розроблено план подальших робіт в цьому напрямку, значно розширено фонди окружного музею, проведено оцінку мистецтвознавчої вартості приватної колекції Ламсдорф-Галагана.

На жаль, у 1927 р. з різних причин продовжити роботи на Прилукині не вдалося. Проте доля окружного музею не залишилася поза увагою дослідника. Так, у 1929 р. в бюлетені Прилуцького окружного музею було надруковано його мистецтвознавче есе про картину Л.М.Жемчужнікова¹⁸.

¹³Білодід О., Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості // Україна. - 1988. - №7. - С.11-14; Звагельський В.Б. Невтомний у праці (М.О.Макаренко) // Репресоване краєзнавство. - К., 1991. - С.161-167; Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. - К., 1992. - 167 с.; Німенко Н.А. Велет українознавства // Сумська старовина. - 2002. - №X. - С.5-25 та інш.

¹⁴Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток. - К., 1957; Макаренко Микола Омелянович (1877-1936) // Українська радянська енциклопедія. - К., 1962. - Т.8. - С.400-401; Цвейбель Д.С. Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Український історичний журнал. - 1970. - №8. - С.128-130.

¹⁵Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-6434. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.11; Нестуля А.А. Роменський музей и охрана пам'яток края в довоенное время // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. - Суми-Ромни, 1990. - С.12.

⁴Граб В.И., Супруненко А.Б. Из эпистолярного наследия Н.Е. Макаренко // Донецкий археологический сборник. - Вып.3. - Донецк, 1993. - С.38-39; Звагельський В.Б. До історії створення мистецької колекції Роменського краєзнавчого музею // Мистецькі осередки Сумщини: історія, колекції, дослідження. Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. - Суми, 1995. - С.37-44; Німенко Н.А. Пам'яткоохоронна діяльність М.О. Макаренка на Сумщині // Сумська старовина. - 2004. - №№XIII-XIV. - С.263-272; ДАСО. - Ф.Р-6434. - Спр.4. - Арк.2.

⁵ДАСО. - Ф.Р-6434. - Спр.1. - Арк.87, 87зв.

⁶Там само. - Арк.90.

⁷Там само. - Арк.101-102.

⁸Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.ВУАК. - Спр.70. - Арк.13.

⁹НА ІА НАНУ. - Ф.31. - Спр.6. - Арк.б/н.

¹⁰Там само. - Ф.ВУАК. - Спр.70. - Арк.3.

¹¹Там само. - Ф.31. - Спр.6. - Арк.б/н.

¹²Там само. - Ф.ВУАК. - Спр.70. - Арк.2.

¹³Там само. - Арк.4, 56.

¹⁴Там само. - Арк.3, 3зв.

¹⁵Там само. - Арк.3.

¹⁶Там само. - Спр.69. - Арк.20.

¹⁷Макаренко М. Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині / Короткі зведення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. - К., 1927. - С.106-117; резюме фр. мовою // там само. - С.229-230; фотознімки М.О.Макаренка // там само. - С.212-213.

¹⁸Він же. "Кобзар" Л.М.Жемчужнікова // Бюлетень Прилуцького окружного музею. - 1929. - №2. - С.63-68.